

صنایع کهن در دوره‌ی قاجار

(۱۸۰۰-۱۹۲۵)

نویسنده: ویلم فلور
ترجمه: علی ضاربهارلو

www.ketab.ir

سرشناسه: فلور، ویلم ام. ۱۹۴۲ - م.
 Floor, Willem M.
 عنوان و نام پدیدآور: صنایع کهن در دوره‌ی قاجار (۱۸۰۰ - ۱۹۲۵) / نویسنده ویلم فلور؛ مترجم علیرضا بهارلو.
 مشخصات نشر: تهران: بیکره، ۱۳۹۲.
 مشخصات ظاهری: ۶۲۴ ص: مصور، جدول.
 شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۶۷۲۸-۲۰-۹
 وضعیت فهرست‌نویسی: فیا
 یادداشت: عنوان اصلی: Traditiona l crafts in Qajar Iran (1800-1925), 2003.
 یادداشت: واژه‌نامه.
 یادداشت: کتابنامه.
 یادداشت: نمایه.

موضوع: صنایع دستی -- ایران -- تاریخ -- ۱۱۹۳ - ۱۳۴۴ ق.
 موضوع: ایران -- تاریخ -- قاجاریان. ۱۱۹۳ ~ ۱۳۴۴ ق.
 شناسه افزوده: بهارلو، علیرضا، مترجم
 رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۲ ص ۸ / TT۱۰۷
 رده‌بندی بی: ۵۰۹۵۵-۷۴ / ۵
 شماره شابک ملی: ۳۲۵۷۴۱۷

(بیکره)

صنایع کهن در دوره‌ی قاجار (۱۸۰۰-۱۹۲۵)
 نویسنده: ویلم فلور
 مترجم: علیرضا بهارلو

مدیر هنری: خشتیار فهیمی
 صفحه‌آرایی: بهاره چمغری
 چاپ نخست: ۱۳۹۳
 شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه
 قیمت: چهل هزار تومان

لینوگرافی، چاپ و صحافی: چاپخانه باقری. تلفن: ۰۲۵۳۳۸۵۲۸۸۰
 نشر بیکره: تهران، خیابان آزادی، ابتدای خیابان آذریایجان، ییلاک ۱۰۳۴، واحد ۳.
 تلفن: ۶۶۰۳۸۴۱۹ — تلفکس: ۶۶۰۳۸۴۲۶
 www.peikarehpub.com
 E-mail: info@peikarehpub.com

فهرست مطالب

یادداشت به مجسم

پیش گفتار

فصل اول: صنایع کهن و کشاورزی و رقابت خارجه ۱۵

فصل دوم: سرامیک سربی ۵۷

فصل سوم: شیشه گری ۱۰۳

فصل چهارم: روشنائی اماکن عمومی و مسكونی در دوره صفویه و قاجار ۱۴۱

فصل پنجم: معادن و صنایع فلزی ۱۹۱

فصل ششم: تولید و کاربرد کاغذ در عصر صفویه ۳۰۷

فصل هفتم: ساخت و تولید صابون ۳۵۱

فصل هشتم: تولیدات و واردات شکر و شیرینی جا ۳۶۱

فصل نهم: دباغی، پوست و چرم ۴۲۱

ضمیمه ی فصل دوم ۴۵۵

ضمیمه ی فصل پنجم ۴۸۱

ضمیمه ی فصل نهم ۵۰۵

کتاب نامه ۵۰۹

واژه نامه ی فارسی - انگلیسی ۵۳۱

واژه نامه ی انگلیسی - فارسی ۵۴۵

نمایه ۵۵۹

تصاویر ۶۰۱

یادداشت مترجم در باره‌ی مؤلف

ویلم ام. فلور (متولد ۱۹۴۲)، ایران‌شناس هلندی مقیم آمریکا، کارشناس انرژی و پژوهشگر تاریخ است. او تحصیلات آکادمیک را در دانشگاه اوترخت و لیدن، و در رشته‌های اقتصاد رشد و جامعه‌شناسی غیر غربی و اسلام‌شناسی دنبال نمود و زبان‌های فارسی و عربی را نیز در میانه‌ی سال‌های ۱۹۶۷-۱۹۶۳ فراگرفت. وی یادگیری زبان فارسی را در سال ۱۹۶۴ آغاز کرد: زبانی که شوق و دلبستگی آموختن آن به گفته‌ی خویش - بنابه توصیه‌ی یکی از اساتید و با مطالعه‌ی کتاب «تاریخ بیهقی» بالیدن گرفت. فلور در سال ۱۹۷۱ درجه‌ی دکتری خود را از دانشگاه لیدن اخذ کرد. او در طی سال‌های ۱۹۶۸ تا ۱۹۸۳ به عنوان مترجم و با وزارت خانه‌ی توسعه و پیشرفت دانمارک همکاری می‌کرد و از ۱۹۸۳ تا ۲۰۰۲ به عنوان کارشناس انرژی در بانک جهانی مشغول به کار شد.

لازم به ذکر است که تخصص حرفه‌ای فلور، به طور کلی، در زمینه‌ی مسائل اقتصادی، بهداشت، کشاورزی و انرژی است و آنچه از او در قالب تحقیق، نگارش، ایران‌پژوهی و مسائل مرتبط با آن شاهد هستیم در واقع فعالیت این نویسنده را در بر می‌گیرد. وی در حال حاضر به عنوان پژوهشگری مستقل فعالیت می‌کند.

در باره‌ی تألیفات اخیر

بنا به آخرین اطلاعات موجود، از دکتر فلور بیش از دویست و شصت مقاله و کتاب در زمینه‌های مختلف در خصوص تاریخ اجتماعی - اقتصادی ایران به رشته‌ی تحریر درآمده است. در طی سال‌های اشتغال در بانک جهانی نیز پژوهش‌های زیادی را وی در عرصه‌های گوناگون مربوط به تاریخ ایران و خلیج فارس منتشر شد.

محقق و نویسنده تاکنون تألیفات و همگردانی‌های متعددی به عنوان حوزه‌های یادشده طبع و نشر داده که تعدادی از آنها - از جمله کتاب پیش رو - را می‌توان تحت عناوین فرهنگی و هنری تعبیر و مروج نمود. از اهم این آثار می‌توان به مواردی چند زیر اشاره کرد:

- برافتادن صفویان، برآمدن محمود افغان (مترجم: ابوالقاسم سری، توس، ۱۳۶۶)
- اشرف، افغان بر تختگاه اصفهان (به روایت شاهدان هلندی) (مترجم: ابوالقاسم سری، توس، ۱۳۶۶)
- جستارهایی از تاریخ اجتماعی ایران در عصر قاجار (مترجم: ابوالقاسم سری، توس، ۱۳۶۸)
- حکومت نادرشاه (به روایت منابع هلندی) (مترجم: ابوالقاسم سری، توس، ۱۳۶۸)
- اتحادیه‌های کارگری و قانون کار در ایران (مترجم: ابوالقاسم سری، توس، ۱۳۷۱)
- اختلافات تجاری ایران و هلند و بازرگانی هلند در عصر افشاریان و زندیان (۱۷۱۵-۱۷۱۲) (مترجم: ابوالقاسم سری، توس، ۱۳۷۱)
- هلندیان در جزیره‌ی خارک - خلیج فارس - در عصر کریم‌خان زند (مترجم: ابوالقاسم سری، توس، ۱۳۷۱)
- نقاشی و نقاشان دوره قاجار (مترجم: یعقوب آژند؛ ویلم فلور، پیتز چلکوسکی، مریم اختیار؛ ایل شاهسون یغفادی، ۱۳۸۱)

نظام قضایی عصر صفوی (مترجم: حسن زندیه، پژوهشکده‌ی حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۱)

ظهور و سقوط بوشهر (مترجم: حسن زنگنه، طلوع دانش، ۱۳۸۷)
سلامت مردم در ایران قاجار (مترجم: ایرج نبی‌پور، دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی بوشهر، ۱۳۸۷)

نظام قضایی عصر قاجار و پهلوی (مترجم: حسن زندیه، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۸)

دیوان و قشون در عصر صفوی (مترجم: کاظم فیروزمند، آگه، ۱۳۸۸)

برازجان (مترجم: عبدالرسول خیراندیش، آباد بوم، ۱۳۸۸)

تاریخ بوشهر از صفویه تا زندیه (مترجم: حسن زندیه، بوشهر: انتشارات شروع، ۱۳۸۹)

عشایر مرزنشین در جنوب خوزستان، از برآمدن تا بر افتادن (مترجم: مصطفی تاماداری منفرد، شادگان، ۱۳۹۰)

اوزان و مقیاس‌ها در عصر قاجار (مترجم: مصطفی نامداری منفرد، آباد بوم، ۱۳۹۱)

سعدی نساچی ایران در چشم‌انداز تاریخی ۱۹۲۵-۱۵۰۰ (پاریس: Société d'histoire de l'Orient). (۱۳۹۹)

جامع کهن در دوره‌ی قاجار (کالیفرنیا: Mazda, ۲۰۰۳)

کشاورزی - ایران دوره‌ی قاجار (واشنگتن: Mage، ۲۰۰۳)

نفسی دیو - ایران عصر قاجار (کالیفرنیا: Mazda, ۲۰۰۵)

واردات منسوجات در ایران عصر قاجار (کالیفرنیا: Mazda، ۲۰۰۷)

از دیگر خدمات شایسته نگارندگان، زدن چندین مقاله‌ی ارزنده در دایره‌المعارف ایرانیکا است؛ یادداشت‌های متعدد، از اسب، به سگ، بهر، تا چرم، چوب، زغال‌سنگ، چاپ، و حتی تشکیلات اداری و امور خارجی ایران و ایران‌شماره، افشاریه، زند و قاجار.

درباره‌ی کتاب

«صنایع کهن در ایران عصر قاجار» یا «رشته‌های دستی ایران در دوره‌ی قاجار»، برگردان عنوان کتاب "Traditional Crafts in Qajar Iran" است که در سال ۲۰۰۳ از سوی انتشارات مزدا و در شهر کومستامسا در ایالت کالیفرنیا انتشار یافت.

صنایع کهن، مجلدی است با درون‌مایه‌ی تاریخی، اجتماعی، فرهنگی و - از جوانبی نیز - هنری، که با رویکردی توصیفی و آماری به بحث پیرامون پیش‌دران هنر ایران، مشاغل و صنایع، تجارت، واردات و صادرات و همچنین تاریخ ایران عصر قاجار در دو قرن تقویم یکصد ساله می‌پردازد.

آنچه در این مجموعه ارائه گشته — در نگاهی کلی — شامل مستندات و اطلاعات آماری و ارقام، کاوش‌ها و مشاهدات، معرفی تکنیک‌ها و روش‌های ساخت و تولید و همچنین بررسی گزارشات و نقل قول‌های ایرانیان و فرنگی‌های دوره‌ی قاجار در سفرنامه‌ها و دیگر منابع تاریخی بوده است. در اینجا

دسترس‌ی نویسنده به اطلاعات و منابع موجود در بایگانی‌ها و کتب و مقالات، که به‌شماره و دیگر مراکز و مراجع علمی هلند و آمریکا، امکان ارائه‌ی اطلاعاتی مستند و معتبر را برای خواننده فراهم کرده است. موضوع کتاب، طیف گمابیش گسترده و متنوعی از صنایع و هنرها، از جمله: سفال‌سرامیک، شیشه،

تجهیزات روشنایی، صنایع فلزی، کاغذسازی، صابون‌سازی، تهیه‌ی شیرینی‌جات، و دباغی را در برمی‌گیرد. این مباحث مطالعاتی روی هم‌رفته، شواهدی هستند توصیفی و زمانی، بر هنرهای صناعی، مشاغل مختلف، شرایط اقتصادی، تجاری، معیشتی، عقیدتی، درآمدزایی، و مالیات، تدابیر و سیاست‌ها و

... و از جهاتی دیگر نیز کامروایی‌ها و ناکامی‌های دولتمردان و سرمایه‌گذاران در بخش‌های گوناگون، فرازاها و نشیب‌های تولیدی و بازار، الگوبرداری‌ها و مدیریت‌های سطحی و نادرست، عدم دریافت حمایت‌های کافی صنایع از جانب سردمداران و حاکمان وقت، و دست‌آختر، سلطه‌ی همه‌جانبه‌ی دیگر

ملت‌ها (روسیه، بریتانیا و برخی دول اروپایی) بر بخش اعظمی از اقتصاد و بازار ایران. از توصیفات فوق که بگذریم، بدیهی است که حاصل پژوهش ویلم فلور — همچون هر کار تحقیقی و تاریخی — دارای نقاط ضعف و قوتی است. از جمله محاسن قابل ذکر در تالیف این مجموعه که بیش از همه در نظر می‌آید، استفاده‌ی مکرر و پی‌درپی نگارنده از نقل‌قول‌ها، و ارجاعات مختلف — چه به صورت مستقیم و چه غیرمستقیم (با ذکر منبع و مأخذ) — بوده که نتیجه‌ی آن در هر فصل، پی‌نوشت‌هایی متعدد را به دنبال داشته است. استفاده‌ی توأمان از منابع خارجی و فارسی (که عناوین کامل آنها در پایان کتاب آمده)، و تسلط نویسنده به زبان فارسی، از دیگر مزایا و شاخصه‌های این اثر تألیفی بوده است. علاوه بر این، از نکات برتری که از سوی نویسنده ارائه شده، معرفی و شرح موقعیت اجتماعی طیف گسترده‌ای از افراد مردمان، استادکاران، و اصنافی بوده که در طول زمان و با روی کار آمدن فناوری‌های نوین و عموماً غربی، و به طبع آن، تغییر ذوق و ذائقه‌ی عموم، به یکباره یا در بازه‌های زمانی و معین، با افول مواجه گشته و به تدریج از میان رفته‌اند و یا در مواردی اندک در برابر این سیر قهقاری مقاومت کرده‌اند. البته حسن تعدد آرا و نظرات، که در بالا بدان اشاره شد، هر چند ممکن است در وهله‌ی نخست موجب بی‌ثباتی و غنای مطلب و سخن شده باشد، با این حال، پراکندگی و کثرت آنها و تفاوت در جنبه‌های موضوعی و روایی‌شان، و از سویی نیز تغییر لحن و مضمون کلام و سبک نگارش و حتی بعضاً زبان‌های فنی، و یا عبارات و اصطلاحات خاص، تبعاتی را به دنبال خود داشته که در مواردی روند مجموعه نوشتن را از یکپارچگی و انسجام کافی دور ساخته است. گذشته از این، یکسری بلاهت‌ها و کاستی‌های کتاب که بیش از همه مشهود است، تخصیص تعداد معدودی تصویر به هر فصل، آن‌ها را به کیفیت نه چندان مطلوب و در ابعادی ناچیز بوده است. البته احتمال می‌رود که دلیل غلبه این کمبود کفایت، در دسترسی مولف به منابع مکتوب آماری و ارقامی صرف بوده باشد. با این حال اثر حاضر را در نگاه کلی و جامع، می‌توان منبعی درخور و ارزشمند جهت مطالعات تاریخی و ایران‌شناسی، علی‌الخصوص برای کسانی که به توسعه‌ی پژوهش‌های دوره‌ی قاجار در نظر گرفت و بررسی نمود. در پایان بر خود لازم می‌دانم از آقای مجید فدائیان که نسخه‌ی اصلی کتاب را در اختیار قرار دادند تشکر نمایم.

علیرضا بهارلو

۱۳۹۱

پیش‌گفتار

در کتاب پیش رو، هشت حوزه‌ی مختلف از صنایع کهن ایران در عصر قاجاریه (۱۹۲۵-۱۷۹۷)، با تأکیدی و تکیه بر مواردی چون جایگاه قرارگیری، فناوری‌های به کار رفته، و انواع تولیدات نهایی آن‌ها بررسی گردیده است. فصل اول زمینه‌ی سیاسی ملی و اقتصادی گسترده‌تری را که این مشکلات موضوعی در آن جریان داشته است برای خواننده فراهم می‌سازد. هشت فصل دیگر، به بخشی بسط پیرامون نحوه‌ی رشد و توسعه‌ی صنایع مختلف و بازار آن‌ها اختصاص یافته است. سده‌ی نوزدهم در ایران، زمانی است که ایران از حالت انزوا بیرون می‌آید و ناچار به برقراری ارتباط و ایجاد رقابت با جهان بیرون می‌شود. نتیجه‌ی حاصل از این ارتباطات تجاری رو به رشد، همانا واردات فزاینده‌ی کالاهای خارجی است که رقیبی برای محصولات و تولیدات بومی به شمار می‌روند. در این‌جا این موضوع که واردات، مبدل به یک معضل گشته و صنایع چگونگی با آن‌ها روبرو شدند، و این‌که بخش‌های تازه‌ای در طیف تا چه میزان توانایی رهایی و پابرجا ماندن، تغییر و دگرگونی، و یا حتی ترک میدان را داشته‌اند را داشت نیز عنوان و بیان گردیده است. و در نهایت، پیدایش برخی کارخانجات اروپایی در ایران، سده‌ی نوزدهم در جهت تولید کالاهایی که بیشتر به این کشور وارد می‌شدند، مورد ارزیابی قرار گرفته است.

تمامی این تحولات از نقطه‌نظرات متعددی مورد تأکید واقع شده‌اند. در تمامی فصول، تلاش‌های بخش عمومی و خصوصی در ایران در جهت مقابله با واردات خارجی، و همچنین رواج فناوری‌های جدید و کارخانجات، به بحث گذاشته شده است. این درحالی است که تدابیر صورت گرفته در جهت جلوگیری و روبه‌رو شدن با جریان شدید واردات، همواره کمتر واقع نمی‌گردد. کیفیت اقدامات و تدابیر، عاملین و دست‌اندرکاران، مبنای آموخته‌شده، میزان سرمایه‌گذاری و غیره همگی در فصلی مقدماتی و مشروح توضیح داده شده تا بدین صورت زمینه‌ی لازم که تحولات یادشده در آن شکل گرفته فراهم آید تا این مسأله، پیش‌زمینه و موقعیتی را برای بحث فصل آتی که با بخش‌های صنعتی خاص در ارتباط هستند به دست دهد. در این راستا، نحوه‌ی برخورد هر یک از صنایع، اتفاقی نبوده بلکه با هدفی خاص صورت گرفته است. زیرا واردات خارجی، و سرمایه‌گذاری داخلی و خارجی در کارخانجات مدرن جهت جایگزین کردن اقلام وارداتی، در بخش‌هایی رخ می‌دهد که کار ساخت و تولید سرامیک، شیشه، سوخت و تجهیزات روشنایی، کاغذ، شکر و صابون را برعهده دارند. در برخی از قسمت‌ها، محوریت تا حدودی متفاوت است. این مسأله در خصر بخش‌هایی است که در آن‌ها، تولیدات خارجی صدمات کمتری وارد نموده بود (مثل دباغی و فلزکاری)، که این موضوع یا به دلیل بازار داخلی بسیار کوچک بود و یا مشکلاتی که این امکان را نمی‌داد که بتوان رغبت صادرکنندگان و سرمایه‌گذاران را برانگیخت. در ادامه، و در بخش فلزکاری،

استخراج و عمل آوردن سنگ معدن و همچنین تولید محصولات نهایی مورد بررسی قرار گرفته است. در این دوره از تاریخ ایران، چرم‌سازی، صرف‌نظر از تأمین نیاز داخل، عمدتاً برای صادرات دست به تولید می‌زد. بدین جهت، این دو وجه و فناوری‌های مربوط، در این بحث محوریت دارند. همچنین فصلی که درباره‌ی مواد قابل اشتعال و تجهیزات کاربردی آن‌ها است، بحث و مرکزیت بر روی پویش‌شناسی (دینامیک) تغییر در نحوه‌ی استفاده از اشکال جدید انرژی و تولیدات مصرفی آن‌ها و همین‌طور رابطه‌ی متقابل موجود میان بخش‌های مختلف سوخت است.

به طور خلاصه، در این نه فصل، وضعیت هر یک از صنایع منتخب، در حوالی سال ۱۸۰۰ و همچنین تحولات آن‌ها در ادام‌ه‌ی قرن به تفصیل بیان شده است. این تحولات شامل مسائلی از این قبیل می‌شود که چگونه دولت و صنعت‌کاران در صدد مقابله و کنار آمدن با واردات خارجی برآمدند و توضیح می‌دهد که در هر مورد چه موقع، چگونه، و چرا حوزه‌ی ذیربط از پیشرفت خود بازمانده و بنیاد پایداری آن در مواجهه با اجناس اروپایی ارزان‌قیمت و عمدتاً باکیفیت‌تر، محکوم به شکست می‌گردد. درباره‌ی موارد، حوزه‌ی تاریخی هر قسمت، کاملاً در بدو پیدایش خود موضوع شروع می‌شود تا آغاز در حدود ۷۵۰) و یا در مواردی به عنوان بخشی از عصر صفوی لحاظ می‌گردد (مثل صابون، ره‌شناپی، کتان، پیش‌رو، در تمامی موارد، اهمیت فناوری گذشته به بحث گذشته شده و جزئیات این تکنولوژی بیان‌گردیده است. اگرچه در این‌جا به ساخت و تولید سرامیک، شیشه، مواد ایجاد روشنائی کاغذ، فلزکاری، شکر و شیرینی‌جات و سرانجام دباغی پرداخته شده است، ممکن است برای خواننده‌ی سؤالی باشد که چرا برای صنعت نساجی و کشاورزی، بخشی در نظر گرفته نشده است. صنعت نساجی در البته مهم‌ترین بخش صنعتی در ایران سده‌ی نوزدهم محسوب می‌گردد، در این مجلد لحاظ نشده است. اگرچه نویسنده به تازگی کتابی جامع مشتمل بر ۴۰۰ صفحه را در این باره در سال ۱۹۹۹ با عنوان «صنعت نساجی ایران از منظر تاریخی ۱۹۲۵-۱۵۰۰»^۱ منتشر کرده است. فناوری کشاورزی و کشت و صنعت نیز به این علت در این اثر وجود ندارند که نگارنده به این موضوع در کتاب در شرف چاپ خود، «تغییر و تحولات کشاورزی در ایران سده‌ی نوزدهم»^۲ اشاره نموده و پرداخته است.

در پایان، هدف کتاب، آشنا کردن خواننده با برخی از فناوری‌های سنتی مورد استفاده در این صنایع گوناگون است. لازم به یادآوری است که در ایران، «باستان‌شناسی» صنایع کهن به شدت مورد غفلت واقع گشته است. اگرچه تلاش‌هایی در این کشور در جهت بررسی و تحلیل جوانب مشخصی از تعداد معدودی صنعت و پیشه صورت پذیرفته، با این حال، برای نظام‌مند برای دستیابی به یک سیاهه و ارزیابی جامع ملی و دایرةالمعارف‌وار از تکنیک‌های تولید، سیستم نامگذاری، و مصنوعات وجود ندارد و تنها مواردی معدود به چشم می‌آیند. مثلاً کتاب «ساخت و تولید»^۳ با قدمت ۳۵ سال با عنوان «صنایع کهن ایران»^۴ همچنان، کوششی است جامع و برنامه‌ریزی‌شده در این راستا. اثر اخیر پرویز محبی، «فنون و صنایع در ایران»^۵، تمهیدی است بی‌نقص در کالبد و ذهن ما درباره‌ی فناوری صنعتی. امید است این کتاب نیز به همین منوال، گامی ارزشمند را در جهت این تلاش شایسته برداشته باشد.

پی‌نوشت‌های پیش‌گفتار

1. The Persian Textile Industry in Historical Perspective 1500-1925 (L'Harmattan: Paris 1999).

2. Agricultural Change and Development of in Nineteenth Century Iran.

لازم به ذکر است که این کتاب در سال ۲۰۰۳ با عنوان تغییر یافته‌ی «Agriculture in Qajar Iran» (کشاورزی در ایران عصر قاجار) به طبع رسیده است. ضمن اینکه در عنوان اولیه که در منبع اصلی درج شده و در بالا نیز آمده است، ایرادی در ساختار عبارت (of) مشاهده می‌شود که باید اصلاح گردد — م.

3. Hans Wulff

4. The Traditional Crafts of Iran

5. Techniques et Ressources en Iran

www.ketab.ir